

Sünnet Olma ve Kadın Sünneti

Dr. Aynur ERYİĞİT BADER*

Öz Sünnet (ختان-circumcision), cerrahi bir uygulamadır. Daha ziyade erkeklere uygulanmakla birlikte az da olsa kızlara da uygulanmaktadır. Sünnet uygulaması tarih boyu farklı milletlerde görülmekte ve genelde dini bir sorumluluk olarak değerlendirilmektedir. Yahudilik'te sünnet, Rab ile Yahudiler arasında yapılan bir sözleşme olup kesinlikle yapılması gereken dini bir görevdir ve sadece erkeklere uygulanmaktadır. Hıristiyanlık'ta sünnet, manevi temizlik olarak değerlendirilerek cerrahi uygulama yapılmamaktadır. Müslümanlar arasında ise sünnet, erkeklere az da olsa bazı ülkelerde kadınlara uygulanmaktadır. Fıkıhçılar arasında erkeklerin sünnet olmasının hükmü üzerinde farklı görüşler olmakla birlikte daha ziyade yapılması gereken güzel bir örf olarak değerlendirilmektedir. İlk sünnet olan kişi İbrahim Peygamber olarak bilinmektedir. O Rabb'in emriyle ilerlemiş yaşlarda sünnet olmuştur. İbrahim peygamber daha sonra yine Rabbının emriyle oğlu İsmail ve İshak'ı sünnet etmiştir. Tıbbi açıdan uzmanların ekseriyetine göre sünnet uygulamasının erkekler için faydalı, kadınlar için ise zararlı olduğu belirtilmektedir.

Anahtar kelimeler: Erkek sünneti, kız sünneti, Yahudilik, Hıristiyanlık, İslam

Circumcision and Female Circumcision

---

* Dr., Emekli Öğretmen.
aynurbadereryigit@icloud.com, ORCID ID: Orcid.org/0000-0002-2902-5397
Makale Geliş Tarihi: 05 Kasım 2018. Makale Kabul Tarihi: 07 Kasım 2018.

Abstract Circumcision is a surgical practice. It is usually practiced for male and sometimes for female in some countries; but female circumcision isn't common in comparison with male circumcision. Circumcision was practiced by different communities in the past and was accepted as a religious ritual by these nations. Circumcision in Jewish is a covenant with Rabb and Jews so all jews have to circumcise their all sons. Circumcision in Cristianity is accepted as the spiritual cleanliness so they don't do surginal practice. Cimcumcision among Muslims always is practiced to male but to female in somewhere not by all muslims. Because there are diffirent opinions among Islamic jurists. However circumcision is accepted as a good custom by most of muslims. As known that firstman who was circumcised the Messenger Abraham. After the Messenger Abraham circumcised his sons called İsmail and İshak with the command of God. Circumcision is accepted as medical for male according to most of specialist doctors but not medical for female.

Keywords: Male circumcision, female circumcision, Judaism, Christianity, Islam

GİRİŞ

Türkçe'de kullanılan cerrahi sünnet kelimesinin aslı Arapça ختان (hitan) dır. Hitan kelimesinin aslı kesmek anlamına gelen hetene (ختن) dir. Hitan ise kesilen yer/cinsel uzuv demektir. Sünnet olan erkeğe mahtun, kıza ise mahtuna denilmektedir. İngilizce'de sünnet "circumcision" kelimesi ile ifade edilmektedir.

Sünnet'in başlangıcı Hz. İbrahim'e dayandırılmaktadır; zira erkeklerin sünnet olması Hz. İbrahim zamanındaki uygulamalardan biri olarak bilinmektedir. Daha sonra sünnet, erkeklerin yanı sıra kadınlara da uygulanmaya başlanmıştır.

Kızlarda sünnet olma, erkekler kadar yaygın olmamakla beraber uygulaması devam etmektedir. Sünnet olma genel olarak erkek çocuklarda çocukluktan erkeklığe geçişi, kızlarda da çocukluktan kadınlığa intikali temsili olarak değerlendirilir.

İstatistiklere göre günümüzde yaklaşık günde 15 milyon kişi sünnet olmaktadır. Bunların yaklaşık 2 milyonunu kızlar oluşturmaktadır. Yine bu istatistiklere göre dünyada mevcut sünnetli erkeklerin milyonlarcasını Müslümanlar, yaklaşık 350 milyonunu Hıristiyanlar ve yaklaşık 16 milyonunu Yahudiler oluşturmaktadır. Ayrıca Animizim gibi bazı kabile dinlerinde de -Kenya, Kongo, Gine gibi ülkelerde- sünnet uygulanmaktadır. Mesela Amerika Birleşik Devletleri'nde sünnetli nüfus oranı %60 İngiltere'de ise bu oran %20 civarında olduğu belirtilmektedir. Gerek ABD gerekse Avru-

pa ülkelerinde Müslüman olmayanlar arasında sünnet, tıbbi yararından dolayı yapılmaktadır.¹

Makalemizde sünnetin nasıl yapıldığı, kesildiği yer ve kesilme miktarı gibi detaylar üzerinde durmayacağız. Biz bir realite olan sünnet olmayı Yahudilik, Hıristiyanlık kutsal kitapları ve İslam kutsal kitabı Kur'an'ı Kerim çerçevesinde -daha ziyade kadın sünnetini değerlendireceğiz. İslam'da değerlendirme yaparken Kur'an'ın açıklayıcısı durumunda olan hadislerden faydalanacağız. Hadisleri de gerek çokluğu gerekse güvenirliliği açısından kütübü sitte ile sınırlandıracağız. Kutsal metinlere sağladığı katkı bakımından zaman zaman din adamlarının ve sağlık uzmanlarının görüşlerine de yer vereceğiz.

1. TARİHİ AÇIDAN SÜNNET OLMA

Barnaba İncili'nde ilk sünnet olan kişinin Âdem olduğu belirtilmektedir. Buna göre Âdem, cennette yasak meyveden yedikten sonra tövbe etmiş ve daha sonra sünnet olmuştur. Daha sonra Âdem'in nesli bu âdeti muhtemelen terk etmiştir.

M.Ö. 5. yy'da yaşayan meşhur tarihçi Herodot sünnet olma geleneğinin başta Mezopotamyalılar olmak üzere yakın doğu ülkelerinde uygulandığını belirtmektedir. Mezopotamyalıların sünnet törenlerini ergenliğe geçişin bir adımı olarak değerlendirdikleri bilinmektedir.²

Bir diğer delil de Kuzey Afrika'da ve Yahudilik'te sünnetin taştan şekil verilen bıçakla yapılmasıdır. Bu da sünnetin tarih öncesi uygulandığının ispatı sayılmaktadır.³ Yine İslam öncesi Hicaz Bölgesindeki Araplar ataları İbrahim'i takliden sünnet olurlardı. Buna binaen Hz. Muhammed'i dedesi Abdulmuttalib'in sünnet ettiği, sonra Muhammed diye isimlendirdiği ve bu olayı kutlama adına ziyafet verdiği nakledilse de daha güçlü olan görüş Hz. Muhammed'in sünnetli doğduğudur. Ayrıca onun melek tarafından sünnet edildiği gibi farklı rivayetler de bulunmaktadır.⁴

Diğer taraftan Amerika keşfedildiğinde orada bulunan yerli Meksikalılar ve Amerika ile Avusturalya arasındaki bölgede yaşayanlar sünneti uygulamaktaydılar.⁵

Sünnet olayının Asya Kıtası'nda görülmesi de çok eskilere dayanmaktadır. M.Ö. 3500 yılına ait bulunan levhalarda/yazılı tabletler Sümerler ve Babillerin erkek çocuklarını sünnet ettiği bilgisi verilmektedir. Ayrıca M.Ö. 2200 yılına ait Mısır Firavun Anh Amun'un kabrinde bulunan levhada sünnet olma hakkında bilgi verilmektedir. Bu bilgilere göre sünnet yapmadan önce narkoz etkisi olan uyuşturucu kullanılmakta ve sünnetin sağlık açısından gerekli olduğundan bahsedilmektedir.

Erkeklerin yanı sıra kadınların ilk sünnet edilmesinin de Hz.İbrahim zamanında olduğu ileri sürülen görüşlerden biridir. Buna göre İbrahim'in karısı Sare, kölesi Hacer'i kocasına hediye eder. Bir müddet sonra Hacer, İbrahim'den hamile kalır ve o vakte kadar çocuğu olmayan Sare, Hacer'i çok kıskanır. Sare, hissettiği kıskançlığın etkisiyle Hacer'in üç uzvunu keseceğine dair yemin eder. Bu durumdan endişelenen İbrahim, Hacer'e kulaklarını delmesini ve sünnet olmasını emreder. Bu şekilde başlamış olan sünnet olayı, gerek o zamanda gerekse daha sonra sürdürülür.⁶

Kadınların sünnet olması ile ilgili diğer bir gerçekte dinle bir alakası olmaksızın ilk defa Orta Afrika'da uygulandığının bilinmesidir. Ayrıca MÖ 163 tarihli ve 24 sayılı British Museum'de mevcut Yunan zamanına ait papirüslerde de eski Mısırlıların kadınlarını sünnet ettirdikleri belirtilmektedir. Burada Mısırlı bir keşiş tarafından yazılmış bir papirüste hanımefendilerden birinin evlenmeden hemen önce kızına evliliğe hazırlık olarak sünnet olması gerektiği bilgisi verilmektedir.⁷

Tarihte Mısırlıların sünnet yaptıklarına bir başka delil de Mısır'ın piramitleri ile meşhur tarihi şehri Luksor'da bulunan büyük Karnak Mabedi'nin duvarında bir sünnet manzarası resmedilmesidir. Bu resimde ortada bir sünnetçinin sağındaki erkek çocuğu ve solundaki kız çocuğu sünnet etmesi görüntülenmektedir. Kız çocuğu edep gereği tenasül uzvunu gizlemektedir.⁸

Mısırlılar tıpta çok ileri idiler ve bu sebeple temizliğe çok önem veriyorlardı. Gerek erkek gerekse kız çocuklarını sünnet etmeleri de temizliği sağlamak amaçlı olduğu tahmin edilmektedir. Sünnet olma yaşı genelde 13 idi. Kadının sünnetinin Mısır'dan Orta Doğu Halklarına geçtiği sanılmaktadır.⁹

Günümüzde Afrika'da yaklaşık 26 ülkede, 80 ile 110 milyon arası kadın sünnet olmaktadır. Bu ülkelerin başında Sudan ve Somali gelmektedir. Buralarda sünnet olma kızlarda %97 lere ulaşmaktadır. Afrika'nın dışında Yemen'in Kuzey Irak'ın, Arabistan'ın Hindistan'ın, Pakistan'ın ve Malezya'nın bazı bölgelerinde, Endonezya'nın da büyük kısmında kızlar sünnet edilmektedir. Ayrıca bu ülke vatandaşları göç ettikleri ülkelerde de -Amerika, Latin Amerika, Avustralya, Kanada ve Avrupa gibi- bu adetlerini sürdürmektedirler.¹⁰ İsrail'e göç etmiş olan Etiyopyalılar da bu adetlerini orada uygulamaktadırlar.¹¹

Afrika'nın yanı sıra Orta Doğu ülkelerinde ve az sayıda da olsa bazı Asya ülkelerinde kız çocukları sünnet edilmektedirler. Kadınların sünnet olması kesilen kısım ve miktara göre dört farklı şekilde yapılmaktadır. Bu farklılıklar, ülke vatandaşlarının sünnete bakış açısı ve anlayışına göre değişmektedir.¹²

Kızların sünnetleri yaşlı ya da orta yaşlı kadınlar tarafından genellikle kız çocuklarının evlerinde yapıldı.¹³

Kızların sünnet edilme sebepleri inanç ve kültürlere göre değişmektedir. Genel olarak bu sebepler şu şekilde sıralanmaktadır;

Eski kabilelerde -Fıravun zamanında olduğu gibi dini gereklilik olarak görülür- bereket ilahına kurban amaçlı kadın sünnet edilir, kesilen kısım, kumaşa sarılır, kolye gibi kız çocuğunun boynuna takılır ve Nil bayramında –ağustos ayında- Nil'e atılır.

Çocuğun gelişmesini hızlandırdığı düşünülürdü,

Kızların iffetini koruduğu kabul edilirdi,

Beden temizliğine katkı sağladığı düşüncesi hâkimdi,

Tenasül uzvunun daha güzel olduğu fikri ile

Ergenliğe geçiş, evliliğe hazırlık için,

Evlenme imkânı sağlamak için; zira erkekler sünnet olmayan kadınlarla evlenmezlerdi,

Hamile kalmaya katkı sağlamak için; çünkü sünnet olmayanlarda meydana gelen akıntı spermeleri öldürür buda hamile kalmaya engel olur ve hamile kalmayı güçleştirirdi,

Kadının kocasına sadık kalmasını sağlamak amaçlı,

Annelik duygusunu güçlendirmek için,

Erkeğin evlilik ilişkisinden daha fazla haz alması için,

Toplumsal baskıdan dolayı, zira böyle bir ortamda sünnet yapılmadığında, toplum tarafından dışlanma korkusu vardı,

Hıristiyanlarla Arap kabilelerini ayıran bir özellik olarak görülürdü.¹⁴

Mısır ve Sudan gibi bazı Müslüman ülkelerde bu uygulama kızların fitne, fesda düşmemeleri için onların evlilik öncesi cinsi gücünü azaltmak amaçlı yapılmaktadır. Bu yaklaşım ataerkil toplumlarda erkeklerin kadınlar üzerinden ahlaki düzenleme yapma çabaları olarak değerlendirilebilmektedir.¹⁵

Buna göre günümüzde kızların %58,3 adet olduğu için, %36,1 temizliği sağlamak, %30,6 dini gereklilik, %9,1 iffeti korumak için, %8,9 evlenebilmek için, %5,6 evlilikte ihanet etmemek için sünnet edilmektedir.¹⁶

Kadınların sünnet olması karşıtı BM 1975 yılında çalışmaya başlamış ve uluslararası alanda insan hakları açısından kadına şiddet olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda Birleşmiş Milletler tarafından ilan edilen “6 Şubat Uluslararası Kadın Şiddetine Karşı Sıfır Hoşgörü günü” çerçevesinde UNİCEF VE UNFPA eliyle 17 Afrika Ülkesinde kadın sünnetine karşı geniş çaplı küresel programlar yapılmıştır. Bu çerçevede kadın sünnetine karşı pekçok ilan, ki-

tapçık ve yapılan araştırma raporları yayınlanmıştır. Bütün bu çalışmalar sayesinde büyük ölçüde başarı sağlanmıştır. Neticede 29 ülkeden 24'ünde kadın sünneti yasaklanmıştır.¹⁷ İlk yasak 1978 yılında Fransa'da ilan edilmiştir. Daha sonra, kadın sünnetini uygulayan toplum yapısına sahip olan ülkelerden ilk resmi yasak ise 1994 yılında Gana'dan gelmiştir. Diğer taraftan Avrupa Ülkeleri ve Amerika, kadın sünnetini uygulayan ülkelere karşı ekonomik ve siyasi baskılar yapmaktadırlar.¹⁸

Adı geçen kuruluşlar kadın sünneti için tıpta sakat bırakma, koparma anlamına gelen mutilasyon (mutilation) kelimesini kullanmışlardır. Bu kelimeyi kullanmadaki amaç, kadın sünnetinin olumsuz sonuçlarına dikkat çekmek içindir.¹⁹ İngilizce olarak kadın sünneti kısaca FGM (Female Genital Mutilation) şeklinde yazılmaktadır.

Diğer taraftan özellikle feminist gruplar, dini amaçlı yapılan kadın sünnetini vahşice ve erkek üstünlüğünü sağlamak amaçlı değerlendirerek ona karşı mücadele etmektedirler. Ne varki aynı grupların, ideal vajinaya sahip olmak için özellikle batıda son zamanlarda yaygınlaşan estetik ameliyatlar karşısında eleştiri dahi yapmadıkları görülmektedir.²⁰ Bu durum kadın sünnetine karşı yapılan mücadelenin samimiyetini gölgelemektedir.

2. YAHUDİLİK'DE SÜNNET

Yahudilere göre sünnet, Rab ile Yahudiler arasında bir sözleşmedir. Bu sözleşmeye göre İbrahim'in birçok nesli olacak ve Rab onlara Kenan bölgesini ebediyen mesken olarak verecektir. Rab bu verdiği karşılık İbrahim ve neslinin sünnet olmasını istemektedir.

İbrahim sünnet olduğunda kendisi 99 yaşında, karısı Sara da 90 yaşında ve çocuğu olmuyordu. İbrahim'in sünnet olması ile Rab onları cinsi yönden diriltmiştir. Böylece Rab, iki cinsi ölüden koca Yahudi milletini meydana getirerek onları yüceltmıştır.²¹ Tekvin 17/15-17 "*Allah, İbrahim'e dedi, senin karın Sara'ya gelince onun adını Saray çağırmayacaksın, onun adı Sara olacaktır. Onu mübarek kılacağım, ondan sana bir oğul vereceğim, evet onu mübarek kılacağım ve milletlerin anası olacaktır; kavimlerin kralları ondan olacaklardır. İbrahim yüz üstü düştü, güldü ve yüreğinde dedi, yüz yaşında bir adam çocuk sahibi olabilir mi? Peki ya Sara, doksan yaşında bir kadın doğurabilir mi diye düşünerek güldü...*" Böylelikle Rab, Sara'nın neslinden ahdini sürdüreceğini belirtir.

Bu sebeple sünnet, Yahudiler ile Rab arasında bir sözleşme alameti olarak kabul edilmektedir. Yapılan sünnet ile bu sözleşmenin gereği yerine getirilmiş olmaktadır. Sözleşmeyi bu şekilde yerine getiren Yahudiler'in soyunun çoğalması, yine Rab tarafından kendilerine vaat edilmektedir.²² Tekvin 17/9-14 "*Allah İbrahim'e dedi: Sen ve senden sonra zürriyetin, nesillerince abdimi tutacaksınız-*

manız. Sizinle ve senden sonra zürriyetinle benim aramda tutacağımız abdim budur. Aramızda her erkek sünnet olunacaktır. Gulfe etimizde sünnet olunacaksınız ve sizinle benim aramdaki abdin alameti olacaktır. Aramızda evde doğmuş yabut senin zürriyetinden olmayıp her yabancından para ile satın alınmış olan sekiz günlük her erkek çocuk nesillerinizce sünnet olunacaktır. Senin evinde dağılmış olan, senin paranla satın alınmış olan mutlaka sünnet olunacaktır. Abdim ebedi bir abit olarak sizin elinizde olacaktır. Gulfe etinde sünnet olunmamış sünnetsiz erkek varsa, o can kendi kavminden kesilecektir. O benim abdimi bozmuştur.” Bu sözleşme daha sonra Yahudiler için milli bir sembole dönüşmüştür. Bu sebeple sünnet olmak onlar için çok önemlidir.

Yahudi kutsal kitaplarına göre ilk sünnet olanlar, 99 yaşında iken İbrahim, iki oğlu İsmail, İshak ve evlerinde bulunan hür-köle bütün erkeklerdir. Bunların hepsi aynı gün sünnet olmuşlardır. Tekvin 17/23-27 “İbrahim oğlu İsmail’i evinde doğanların hepsini ve parası ile satın alınanların hepsini, İbrahim’in evinin adamları arasında her erkeği aldı. Allah’ın kendisine söylemiş olduğu gibi aynı o günde gufteleri etinde sünnet etti. İbrahim gufte etinde sünnet olunduğu vakit doksan dokuz yaşında idi. Oğlu İsmail guftesinin etinde sünnet olunduğu vakit on üç yaşında idi. İbrahim ve oğlu İsmail aynı günde sünnet olundular. Evinin bütün adamları, evde doğmuş olanlar ve para ile yabancından satın alınmış olanlar, onunla beraber sünnet olundular.”

Yahudilikte erkek çocuklar doğumdan sonraki sekizinci günde sünnet olmaları gerekmektedir. Nihayet İbrahim oğlu İshak’ı doğumunun 8. Gününde bizzat kendisi sünnet etmiştir. “İbrahim, Rabbin kendisine emretmiş olduğu üzere oğlu İshak’ı sekiz günlükken sünnet etti.”²³ Böylece sekizinci günde ilk sünnet olan çocuk İshak olmuştur. Sekizinci gün, Yahudilerde sonsuzluğun ifadesi olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda sekizinci günde sünnet ile Yahudi toplumu sürekli var olacak demektir. Nihayet onlara göre tarih boyu pek çok millet yok olmuş buna karşılık Yahudiler sayıca az olmalarına rağmen varlıklarını korumuşlar ve sonsuza dek de koruyacaklardır. Aynı zamanda sekizinci günde sünnet olan çocuk, temizlenmiş arınmış demektir. Zira anne, erkek çocuğun doğumundan sonraki yedi gün kirli kabul edilir. Sekizinci gün anne, yıkanarak temizlenirken çocuk da sünnet olarak arınmış olmaktadır. “Rab, Musa’ya şunları söyledi; İsrailoğulları ile konuş, onlara deki; Bir kadın gebe kalıp bir erkek çocuk doğurursa, yedi gün kirli sayılacak; adet hali günlerinde olduğu gibi kirli sayılacaktır. Çocuk sekizinci gün sünnet edilecek.”²⁴ Sekizinci günün önemine binaen bu günden önce yapılan sünnet geçersizdir. Bu günden önce yapılan sünnet 8. Gün sembolik de olsa tekrarlanmalıdır. Sekizinci gün, Cumartesi ya da bayrama rast gelse dahi sünnet, ertelenmeden yapılmalıdır. Sekizinci günde yapılması gereken sünnet, sadece ciddi sağlık gerekçesi ile ertelenebilir.²⁵

Sünnet, aynı zamanda Yahudilerde erkekler için, seçilmiş halk olmanın işareti sayılmaktadır. Bunun yanı sıra sünnet, Rab için bir kurban ya da kefarete olarak kabul edilmektedir.²⁶ Yeşu 5/1-6 “Vaki oldu ki garba doğru Erden ötesinde olan Amorilerin ve deniz yanında olan Kenanlıların bütün kralları, biz geçinceye

kadar Rabbin Erden sularını İsrailoğullarının önünde nasıl kuruttuğunu işittikleri zaman onların yüreği eridi ve İsrailoğulları yüzünden artık onlarda can kalmadı. Bunun üzerine Rab Yeşua'ya dedi; kendin için taştan bıçaklar yap ve ikinci kez olarak İsrailoğullarını tekrar sünnet et. Yeşu denileni yaptı ve Gibeat-haaralot'ta İsrailoğulları'nı tekrar sünnet etti. Yeşu'nun tekrar sünnet etmesinin sebebi şudur; Mısır'dan çıkan bütün kavimin erkekleri, bütün çenk adamları Mısır'dan çıktıktan sonra yolda öldüler. Ölenlerin hepsi sünnetli idiler ancak yolda doğmuş olanları sünnet etmediler. Onlar, çenk adamları bitinceye kadar kırk yıl çölde yürüdüler; zira onlar Rabbin sözünü dinlemediler...." Anlaşılan odur ki Yahudiler, daha sonraları doğan çocuklarını sünnet etmeyerek Rab ile olan sözleşmelerini bozmuş ve bunun üzerine lanetlenmişlerdir. İsrailoğulları üzerindeki bu laneti kaldırmak için Yeşua, yine Rabb'in emri ile İsrailoğulları içerisinde var olan erkeklerin -bazıları ikinci kez olmak üzere- hepsini sünnet ederek Rab ile yapılan akitlerini bir tür aktifleştirmiş bulunmaktadır. Buradan anlaşılan sünnetin aynı zamanda bir bağışlanma vesilesi olduğudur.

Sünnet, Yahudilik'te onları başkalarından ayırıcı bir özellik olarak kabul edilmektedir. Onlar bu sebeple diğer kavimleri sünnetsiz olarak nitelendirmektedirler.²⁷ Bu bağlamda Yahudilikte sünnetsiz kişilerle kızlarının evlenmeleri caiz görülmemektedir. Nitekim Filistililerden kız beğenen yahudiye "...kardeşlerinin kızları arasında ya da bütün kavminin arasında bir kadın yokmu ki, sünnetsiz filistililerden kız almaya gidiyorsun."²⁸ İshak, oğlu Yakup'tan sünnetsiz oldukları için Kenanlılardan kız almamasını istemiştir. "İshak, Yakub'u çağırdı, onu mübarek kıldı ve tenbih edip ona dedi, 'Kenan kızlarından kadın almayacaksın.'²⁹ Yine İbrahim çok yaşlı olduğundan her şeyin idaresini kölesine devretmiştir. O, bu kölesinden oğlu İshak için aynı bölgede yaşadıkları sünnetsiz olan Kenanlılardan kız almasını kesin olarak istememektedir. "Kenanlıların kızlarından oğluma kadın almayacaksın. Ancak benim memleketime ve akrabama gideceksin ve oğlum İshak için bir kadın alacaksın."³⁰

Öte yandan sünnetsiz kişilerle evlenme durumunda o kavmin bütün erkeklerinin sünnet olması gerekmektedir. Böyle bir kavmin erkekleri sünnet olduklarında Yahudi cemaati ile bir olma hakkını elde etmiş olmaktadırlar. "Sünnetsiz bir adama kızkardeşimizi veremeyiz, böyle bir şey bizim için utançtır. Ancak bir şartla tüm erkeklerinizi bizim gibi sünnet edilirse razı oluruz. O zaman birbirimizden kız alıp verir, sizinle birlikte yaşar ve tek halk oluruz; fakat bizi dinlemeyip sünnet olmazsanız kızımızı alıp gideriz."³¹

Aynı zamanda Yahudiler, sünnet olmalarını, İbrahim ile kan bağlarını sürdürme ve Yahudi cemaatine katılma şartı olarak değerlendirirler. Bu bağlamda sünnet olmayan Yahudi ahdini bozmuş demektir. Bu sebeple sünnetsizlik, toplumdaki dışlanmaya sebep olmaktadır.³² Ancak sünnetsiz kişi toplumdaki dışlansa da Yahudi olma özelliğini kaybetmez. Diğer taraftan Yahudi

olmayan biri sünnet olarak Yahudi olamaz; zira bu özellik, Yahudilere doğuştan verilmektedir.

Yahudilere göre sünnetin iki yönü olduğunu söyleyebiliriz; biri normal bilinen biyolojik sünnet, diğeri ise manevi sorumlulukları olan mecazi anlamda da ki sünnettir. O, her yönüyle Tanrı'ya itaat etmenin sembolüdür. *“İşte Rab diyor; Sünnet edildikleri halde sünnetsiz olan herkesten besap soracağım günler geliyor. Mısır'dan, Yahuda'da, Edom'dan, Ammonoğulları'ndan, Moab'dan ve çölde oturan, şakaklarındaki saçları kesen herkesden besap soracağım; çünkü bütün bu milletler sünnetsiz, İsrail evinin de yüreği sünnetsiz.”*³³ Burada İsrailoğullarının manevi açıdan yüreklerinin sünnetsizliğinden bahsedilmektedir. Aynı şekilde Tanah'da kulak, dil gibi uzuvların mecazi anlamda sünnetsizlikleri anlatılmaktadır. *“İşitsinler diye kime söylüyeyim ve kime şahadet edeyim? İşte onların kulağı sünnetsizdir işte bu yüzden iyi dinlemezler. Rabb'in sözünü hor görüyorlar, ondan boşlanmıyorlar.”*³⁴ *“Musa Rabb'in önünde dedi, işte ben dudakları sünnetsiz bir adamım, firavun beni dinleyecek?”*³⁵

Sünnet, günümüz Yahudileri arasında –bazı Yahudiler itiraz etse de– titizlikle uygulanmaktadır. Sünnet, antik dönemde ebeler tarafından yapılmışsa da Rabbani Dönem'den itibaren Mohel denilen özel eğitim almış çok tecrübeli kişiler tarafından uygulanmaktadır.³⁶ Öte yandan Yahudi olmayan kişiler tarafından yapılan sünnet kabul edilmemektedir. Böyle bir durumda mohel, sonradan çok az da olsa sünnet bölgesinden kan akıtmalıdır.³⁷

Yahudi kutsal kitaplarında erkeklerin sekizinci gün sünnet olmaları belirtilirken, kızlar için sünnetten bahsedilmemektedir. Bu sebeple Yahudilerde sünnet sadece erkeklere mahsus olup, kızlar sünnet olmamaktadırlar. Ancak bunun istisnai durumları vardır. Bu istisnalardan biri Habeşistan/Etiyopya'daki Yahudilerdir.³⁸ Etiyopya'da yaşayan Beta İsrail ya da Falasha denilen bir grup Yahudiler arasında erkeklerin yanı sıra kızların sünnet olduğu bilinmektedir.

Bunlar Etiyopya'da çeşitli baskılar altında tutularak izole edilmiş bir gruptur. Bu grup Tevrat'ın beş kitabından biri olan Tora'ya sıkı sıkı bağlı olmakla birlikte İbranice okuma yazma ve konuşma bilmemektedirler. Onlar, inandıkları Tora'nın kilisede sadece papazlar tarafından okunduğu dil ile Tanrı tarafından yazıldığını kabul ederler. Tora'nın dışındaki kutsal kitaplar hakkında da hiçbir bilgiye sahip değildirler. Bunlar, kendilerinin kaybolan on Yahudi kabilesinden biri olduğuna inanırlar.

Etiyopya'da yaşayan bu Yahudilerin bir kısmı daha sonra kıtlıktan kaçarak Sudan'a sığınmışlardır. Bu kabilenin Yahudi olduğu, İsrail tarafından 1975 yılında resmi olarak kabul edilerek İsrail'e yerleşmelerine izin verilmiştir. Ancak bu izne rağmen -ekonomik ve bazı siyasi sıkıntılardan dolayı- 1984 yılına kadar bunlardan sadece birkaç tanesi İsrail'e göç etmişlerdir. 1984 yılı Kasım ve 1985 yılı Ocak aylarında İsrail tarafından yapılan iki hava operasyonu ile

Sudan'da bulunan yaklaşık 8200 Etiyopyalı Yahudi alınarak İsrail'e götürülmüştür. Daha sonra 1991 yılında 14.087 Etiyopyalı Yahudi Etiyopya'nın başkentinden alınarak İsrail'e götürülmüştür. Günümüzde halen Etiyopya'da yaşayan çok az bir Yahudi grup bulunmaktadır.³⁹

Öte yandan tarihteki ilk coğrafyacı olma ünvanına sahip, aynı zamanda tarihçi ve filozof olan Amasya doğumlu Yunanlı Strabo (M.Ö. 64-M.S. 24) Etiyopyalı Yahudilerin Mısır kökenli olduklarını savunur. Ona göre bu Yahudilerin kızlarını sünnet etmeleri Yahudi olmalarından dolayı değil, Mısır kökenli Etiyopyalı olmalarından kaynaklanmaktadır. Yani onların yaptıkları sünnet dini değil tamamen geleneksel bir uygulamadır. Ancak Strabo'nun bu söylediklerini doğrulayan Bizans ve Romalılar zamanına ait başka bir delil bulunmamaktadır.⁴⁰

İsrail'e göç eden Etiyopyalı Yahudiler burada Ortodoks Yahudiliğini benimsemişlerdir. Bunlardan 113 kadın üzerinde sünnetle ilgili bir çalışma yapılmıştır. Bu çalışmada bu kadınlardan üçte birinin sünnetli olduğu gözlenmiştir. Bu kadınlar, sünnet olmanın Etiyopya'da normal bir durum olduğunu ve dini alakasını bilmediklerini ifade etmişlerdir. Çalışmada bu kişilerin sünnet olma sebeplerinin doğdukları, yaşadıkları yere göre değiştiği sonucuna varılmıştır. Bu sebepler arasında evlilik öncesi ilişkiye girme durumunu önlemek, estetik görüntü ve adet olarak benimseme yer almaktadır. Hâkim olan sebep ise bunun bir adet olduğudur.⁴¹

Diğer taraftan 1960'dan sonra Reformist ve Feminist Yahudilerin etkisiyle kız çocuklar için de sünnet törenleri yapılmaya başlanmıştır. Bu törenler, dini bir zorunluluk olmamakla birlikte annenin istediği bir günde evde ya da sinagogda yapılmaktadır. Törende kutsanmış olan şaraptan kız çocuğuna bir damla verilmekte, böylece o Yahudi toplumunun bir üyesi olduğu kabul edilmekte ve Tanrı ile ahitleşmeye dâhil edilmiş olmaktadır.⁴²

Yahudiler tarafından kutsal kitaplarında kızların sünnet olmasının istenmeme sebepleri farklı şekillerde izah edilmektedir. Romalılar zamanında İskenderiye'de yaşamış olan Yahudi filozof Philo (M.Ö. 25-M.S. 50)'ya göre Rab, erkeklerin mutlu olmasını istemiştir; zira erkekler sünnetli olduklarında kendilerini kadınlardan daha güçlü hissetmektedirler.⁴³ Böylelikle Philo'nun bu durumu erkeklerin lehine bir ayrımcılık olarak değerlendirdiği ifade edilebilir.

3. HİRİSTİYANLIK'TA SÜNNET

Hıristiyan kutsal kitaplarından Yeni Ahid ve Mektuplarda sünnetten kısaca bahsedilmektedir. Buralarda verilen bilgilere göre erkekler için sünnet olma, örf olarak görülmüş ve yok hükmünde sayılmıştır. Kızların sünnet olmasından ise hiç bahsedilmemektedir. Bu sebeple Hıristiyanlıkta kadın sünneti ile

İlgili çalışma oldukça azdır. Hıristiyan din adamları kadın sünnetinin meşru olmadığı konusunda müttefiktirler.

Hıristiyan erkekleri önceleri Yahudi şeraitine göre sünnet oluyorlardı. Nitekim İsa da Yahudi şeraitine göre sekizinci gün sünnet olmuştur ve Jesus (İsa) diye isimlendirilmiştir.⁴⁴ İsa'nın yanısıra ilk havariler de Yahudi şeriatı gereği sünnet olmuşlardır. Bunlar arasında İsa'nın yanısıra Yeremya'nın sünnetinden ismen bahsedilmektedir.⁴⁵

Hıristiyan kutsal kitaplarında İsa, önemine binaen sünnetin Cumartesi günü yapıldığından bahsetmektedir. Buna göre İsa'nın Cumartesi günü bir hastayı iyileştirmesini garip karşılayan Yahudilere, bunun meşguliyet açısından Cumartesi günü yapılmasına izin verilen bir bebek sünnetinden daha kısa süreli bir işlem olduğunu belirtmektedir.⁴⁶ Ancak daha sonra Pavlus, -pekçok şeyde yaptığı değişiklik gibi- Hıristiyanlık'ta sünnetin farzîyetini kaldırmıştır. Ona göre sünnet, İbrahim'in Allah ile bir sözleşmesinin gereğidir ve İbrahim'den sonra gelenler de bu sözleşmeye dâhil olabilmek için sünnet olmuşlardır.⁴⁷ Pavlus, aynı zamanda sünnet Yahudileri diğer milletlerden ayırıcı bir olay özellik olduğu görüşünü benimsemektedir.⁴⁸

Öte yandan Pavlus, İsa ile geliştirilen vaftiz uygulamasının sünnetin yerine geçtiğini belirtir. Ona göre 99 yaşındaki İbrahim, cinsel yönden ölü olup sünnet ile nasıl dirildi ise vaftiz ile de aynen kişi Mesih'de ölüp, arınarak yine onda dirilmektedir.⁴⁹ Kurtuluş için önemli olan vaftiz ile Rab İsa'nın inayeti, Tanrı'ya ibadet ve sevgi ile dolu olan imandır.⁵⁰ Ayrıca İbrahim'in sünnet olmadan önce de milletin atası ve imanlı olması, kurtuluşun sünnetle olmadığı ayrı bir delildir.⁵¹

Pavlus, sünnet ile İsrailoğullarına aidiyet sağlanması gibi vaftiz olunarak Mesih'in kişiliğine bürünüldüğüne, Tanrı'nın topluluğuna dâhil olunduğuna ve aynı zamanda İbrahim'in zürriyeti içerisine girildiğine dikkat çekmektedir.⁵² Zira Yahudi kutsal kitaplarında belirtilen sünnet olma, doğrudan İsrailoğullarına ait olma ile ilgilidir; Hıristiyanlık ise evrenseldir, Yahudilik gibi milli bir din değildir. Bu gerekçelerle Hıristiyanlık inancına göre sünnetli olmak kişiye bir erdem kazandırmadığı gibi sünnetsiz olmak da onu değersiz kılmamaktadır.

Pavlus'a göre Hıristiyanlıkta cerrahi sünnet kaldırılması ile Yahudi- Yunanlı, sünnetli- sünnetsiz gibi milletler arası farklar da kendiliğinden kalkmaktadır. Ayrıca kadın ile erkek arasında sünnet ile ilgili dini açıdan muhatap olmada bir fark kalmamaktadır.⁵³ *"Onda Yunanlı ya da Yahudi, sünnetli ya da sünnetsiz, yabancı, iskit, köle veya özgür ayrımı yoktur, Mesih herşeydir ve hepsindedir."*⁵⁴

Pavlus sünnete tamamen mecazi anlam yükleyerek ve onu şu şekilde ifade etmektedir; “Tüm yönetimlerin ve yetkilerin üstünde baş olan Mesih sayesinde sizin de hiçbir eksikliğiniz yoktur. Onunla ilişkiniz sayesinde siz de sünnetlisiniz. Bu sünnet insan eliyle değil, bedenün günahkar özelliklerinden sıyrılarak olur ve Mesih’in hizmetkarlarına özgü bir sünnettir.”⁵⁵ Bu şekilde sünnetli olabilmek için, kalp, beyin ve aklın şüphelerden uzak kalması;⁵⁶ kulak, dudak ve cinsel uzuvlar başta olmak üzere tüm uzuvların günah işlemede kullanılmamasıdır.⁵⁷ Mesela kulak ile dedikodu dinlememeli, dudak ile hoş olmayan şeyler söylememeli, tenasül uzvu ile harama yaklaşmamalıdır. Bu anlamda sünnetli oldukları halde istenilmeyen şeyleri yaparak günah işleyen kimseler için boşboğaz, nizamsız, aldatıcı gibi küçültücü ifadeler kullanılarak manevi sünnetin önemi belirtilir.⁵⁸

Pavlus yazdığı mektupta şöyle demektedir; I. Korintoslulara Mektup 7/18-24 “Bir adam sünnetli iken çağrıldı mı, sünnetsiz kalmasın. Bir adam sünnetsizlikte mi çağrıldı? Sünnet olmasın. Sünnetlilik bir şey değildir ve sünnetsizlik bir şey değildir, fakat Allah’ın emirlerinin tutulması. Herkes çağrıldığı halde kalsın. Kul iken çağrıldın mı? Sana kaygı olmasın. Eğer azat olabiliyorsen daha ziyade onu kullan. Çünkü Rabde çağrılmış olan kul, Rabbin azatlısıdır, hür iken çağrılmış olan da Mesih’in kulusdur. Paha ile satın alındınız, insanların kulu olmayın. Kardeşler herkes ne halde çağrıldı ise, Allah ile o halde kalsın.” Buradan çıkan sonuç, Hıristiyanlıkta sünnetli olup olmama bir önem taşımamaktadır; zira kişi nasıl ise Allah’ın huzuruna öyle çıkacaktır. Başka bir yerde de Pavlus sünneti daha açık bir şekilde tarif etmektedir. “Tüm yönetim ve yetkilerin üstünde baş olan Mesih sayesinde sizin de hiçbir eksikliğiniz yoktur. Onunla ilişkiniz sayesinde siz de sünnetlisiniz. Bu sünnet insan eliyle değil, bedenün günahkar özelliklerinden sıyrılarak ve Mesih’in hizmetkarlarına özgü bir sünnettir.”⁵⁹ Böylece Pavlus tarafından Yahudilikte maddi ve manevi hükmü olan sünnet sadece manevi yönden ele alınarak farklı bir şekilde yorumlanmıştır.

Kilise babalarından İskenderiyeli Origenes (184-253), kutsal kitabı sözel anlamının dışında yorumlayarak, sünnetin cesedi değil, günahlardan korunma anlamında ruhi olduğunu belirtmiştir.⁶⁰ Bu şekilde sünnet, dini bir sorumluluk olmaktan çıkarılmıştır.

Pavlus’un sünnet uygulamasını kaldırma gerekçelerinden biri olarak, Yahudi olmayanlar tarafından Hıristiyanlığın kolay kabul edilmesi için ilk havarilerden Petrus’un bu yöndeki uygulaması olmuştur.⁶¹

Erkek sünneti Müslümanlar ve Yahudiler arasında uygulanmakla birlikte az da olsa Hıristiyanlar -Pavlus’un olumsuz yaklaşımına rağmen- arasında da görülmektedir. Mesela, Mısır’daki Kıptiler, Etiyopya, Eritre’deki Hıristiyanlar ve bazı Afrika kiliselerinde erkek çocuklarını sünnet etmektedirler. Bu Hıristiyan gruplar arasında erkek sünnetinin olmasının sebebi dini bir hüküm olmamasına rağmen yapılması gereken bir sorumluluk gibi algılanmıştır. Ayrıca

Çad'da Sara isimli Hıristiyan etnik grup Müslümanlar arasında olduğu gibi kadınlarını sünnet etmektedirler.⁶²

4. İSLAM'DA SÜNNET

Sünnet hakkında Kur'an'da sarıh bir ifade yer almamakla birlikte ilişkilendirildiği ayetler bulunmaktadır.

Bakara Suresi, 2/124 “Rabbi, İbrahim’i bazı emirlerle sınavında, İbrahim onların hepsini yerine getirmiş, Rabbi. ‘ben seni insanlara önder yapacağım’ buyurmuştu, İbrahim de ‘soyumdan da yap’ temennisinde bulunmuştu. Rabbi ‘benim ahdim zalimleri kapsamaz’ demişti.”⁶³ Ayette geçen ‘Rabbin, İbrahim’i denendiği şeyler’ den birinin sünnet olduğu belirtilir.⁶⁴

Sünnet ile ilişkili diğer ayetlerde “Sonra da sana hanif olan İbrahim’in dinine uy diye vahyettik. O, müşriklerden değildi.”⁶⁵, “De ki, ‘Allah doğru söylemiştir, öyle ise hakka yönelen İbrahim’in dinine tabi olun. O, müşriklerden değildi.’”⁶⁶, “İşte o peygamberler Allah’ın doğru yola ilettiği kimselerdir. Sen de onların tuttuğu yola uy.”⁶⁷, “Dini dosdoğru tutun ve onda ayrılığa düşmeyin’ diye, Nuh’a tavsiye ettiğini ve sana vahyettiğini, İbrahim’e, Musa’ya ve İsa’ya emrettiğini, sizin için din kıldı.”⁶⁸ Bu ayetlerde Peygamberlerden İbrahim’in yolunu takip etmesi ve diğer peygamberlere emredilen şeyleri yapması istenmektedir. İbrahim de ilerlemiş yaşında Rabbinin imtihanı ile sünnet olduğuna göre aynı şeyin bütün peygamberler dolayısıyla onların ümmetleri tarafından yapılması gerekmektedir.

Kur'an'da yer alan bu ayetlerden dolayı erkeklerin sünnet olması, İslam fukahası tarafından ittifakla kabul edilmekte olup bütün Müslüman ülkelerde uygulanmaktadır.⁶⁹ Bu konuda İmam Ebu Hanife'nin bir bölge halkının sünneti terk etmesi durumunda, sünneti kabul edinceye kadar onlarla savaşılması gerektiği belirtilmektedir.⁷⁰

Erkeklerin sünnet olması, İslam'da hâkim görüşlerden biri olmasına rağmen Allah'ın insanı en güzel şekilde yarattığı söylenerek sünnet olmaya karşı çıkmalar da olmuştur. Bu karşı çıkmalarda referans olarak alınan ayetlerden bazıları şunlardır. “Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir. Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fitratta, Allah'ın yaratmasında değişiklik yoktur.”⁷¹, “Allah, size şekil verip, şekillerinizi güzel kılandır ve sizi temiz şeylerle rızıklandırandır.”⁷², “O ki yarattığı her şeyi güzel yaptı.”⁷³, “Biz mutlak insanı en güzel şekilde yarattık.”⁷⁴ Ayetlerin sayısını çoğaltabiliriz. Burada ayetlerde bahsedilen değişiklik, Allah'ın yarattığındaki asli bir değişiklik olup Kur'an 'ın bütünlüğü içerisinde değerlendirildiğinde sünnet yapma ile bir ilişkisi bulunmamaktadır.⁷⁵ Biz de bu kanaati paylaşmakta ve ayetlerin sünnet olma ile ilişkilendirilmesi görüşüne katılmamaktayız.

İslam'da sünnetin olmadığını iddia edenlerin görüşlerini delillendirmeye gayret ettikleri diğer bir ayet de, "Allah o şeytana lanet etti, o da 'andolsun ki senin kullarından elbette belirli bir pay alacağım, onları saptıracağım, onları vesveseler içerisine sokacağım ve onlara hayvanların kulaklarını yarmalarını ve Allah'ın yarattığını değiştirmelerini emredeceğim. Kim Allah'ı bırakıp şeytani dost edinirse mutlak apaçık bir hüsrana düşmüştür."⁷⁶ Sünnet karşıtı olanlar, ilgili ayetle bu uygulamanın şeytan işi olduğu ve şeytana itaat anlamına geldiği iddiasında bulunmuşlarsa da⁷⁷ biz burada -diğer ayetlerde olduğu gibi- sünnet olma ile ilgili bir durum olmadığı kanaatini taşımaktayız.

İbrahim'e dayandırılan sünnet uygulaması daha sonra Hz.Muhammed ile ilişkilendirilerek bazı hadislerle sünnetin varlığı savunulmuştur. Bu hadislere göre sünnet, fıtrattan⁷⁸ olan beş özellikten (yapılması gereken beş temizlikten) biridir. Bunlar sünnet olma, özel bölge temizliği, koltuk altı temizliği, tırnak kesilmesi ve bıyık uçlarının alınmasıdır.⁷⁹ Bu görüşte olanlar, sünnet olmadan taharet temizliğinin tam olarak sağlanamadığı görüşündedirler.⁸⁰ Bu sebeple müslüman olan kişinin yaşı kaç olursa olsun, sünnet olması gerektiği belirtilmektedir.

Hadislere göre ilk sünnet olan şahsında İbrahim olduğu söylenir.⁸¹ Ebu Hureyre'den nakledilen bir rivayete göre İbrahim aleyhisselam seksen yaşında sünnet olmuştur.⁸² Bu sebeple erkek sünneti, Şafiler'de, Hanbeliler'de vacip, Hanefiler'de ve Malikiler'de sünnettir. Ulemanın çoğunluğu da bu uygulamanın sünnet olduğu görüşündedir.

Diğer taraftan yapılan araştırmalar sünnetin erkekler için temizlik ve sağlıklı bir uygulama olduğunu ortaya koymuştur. Sünnetliler, idrar yolları iltihaplanmasına daha az maruz kalırlar. Cinsel hastalıkların %60 dan fazlası sünnetsiz çocuklar arasında görülmektedir; yine sünnetsizlerin AİDS hastalığına yakalanma ihtimali sünnetlilere göre dokuz kat daha fazla görülmektedir. Çocuklukta yapılan sünnet aynı zamanda erkek çocuklarını penis kanserine yakalanmaktan korumaktadır. Bu faydadan dolayı Amerika'daki ailelerin %60- 80 ni çocuklarını sünnet ettirmektedir.⁸³

Sünnetin varlığını savunanlardan bir kısmı sünnet olmanın Müslüman ile Müslüman olmayanları ayıran en önemli bir özellik olduğunu belirterek kızların da aynen erkekler gibi sünnet olması gerektiğini belirtmektedirler.

5. KADINLARIN SÜNNET OLMASI

Kadınların sünneti için Arapçada daha ziyade ihfad (إخفاف) kelimesi kullanılmaktadır.

Kadınların sünnet olması ülkemizde pek bilinmemekle birlikte başta Afrika olmak üzere pekçok ülkede yaygın olan ve üzerinde en çok tartışılan konulardan biridir.

Kadınların sünnetinin meşruluğu konusunda fakihler ittifak etmişler; ancak hükmü ve yapılış şekilleri konusunda farklı görüşler belirtmişlerdir. Bu farklılıklar ilgili ayet ve hadislerin değişik şekilde yorumlanmasından kaynaklanmaktadır.

Hz. Muhammed'den nakledilen, ümmetin dalalet üzere birleşmeyeceği hadisi de üzerinde ittifak edilen kadın sünnetinin meşru olduğunun delili sayılmaktadır. Bu durumda kadın sünnetinin cahiliyye ya da fıravni âdeti olması önemli olmamaktadır.

Sünnetin meşruluğu konusundaki görüşler;

1. Kadınların da erkekler gibi sünnet olması -vacip hükmünde- gerektiğidir.

Bu görüşte olanların hareket noktası, Nahl Suresi, 16/123; “Biz sana hanif olan İbrahim’in dinine uymanı vahyettik, o müşriklerden olmadı.” mealindeki ayettir.

İbrahim’in seksen yaşında sünnet olduğu ve çocuklarını da sünnet ettirdiği bilinmektedir. İbrahim’in dinine uymada kadın erkek ayrımı gözetilmemektedir. Bu durumda her konuda olduğu gibi sünnet konusunda da İbrahim dini gereği yapılmalıdır. Ayrıca ilk sünnet olan kadın Hz. Hacer olduğuna göre onun şeytan taşlama ve say sünneti nasıl tatbik ediliyorsa, cerrahi sünnet olmasına da uyulması gerekir.⁸⁴

İmam Şafî, kadınların sünnet olmasının vacip olduğu görüşünde olanlardır.

Bu görüşe göre kadının sünnet olması, onun cinsel isteğini azaltarak iffetini korumasına katkı sağlamaktadır.⁸⁵

2. Kadınların sünnet olmasının sünnet olduğu görüşüdür. Bunlar görüşlerini bazı hadislere dayandırmaktadırlar. Bu hadislere göre;

Hz. Muhammed, sünnet olmayı fitrattan olan beş şeyden biri olarak saymıştır.⁸⁶

Belirtilen hadiste dikkat çeken husus, sünnet olmanın temizlikle ilgili şeyler arasında sayılmasıdır; ancak bu hadisin kadınları da kapsadığı konusunda bir açıklama bulunmamaktadır.

Ayet ve hadislerin bütün Müslümanlara hitap ettiği bilinmekle birlikte fiziksel yapı ile ilgili şeylerde muhataplık aynı olmamaktadır; zira kadın ve erkek farklı fiziksel yapıya sahip iki değişik cinstir.

Hız. Aışe'den nakledilen bir hadis; "İki sünnetli birleştiginde gusul vaciptir."⁸⁷

Bu hadisten o devirde kadınların sünnetli oldukları anlaşılabilirdi gibi onların sünnet olmalarının gerekli olduğu hükmü çıkarılamaz. Diğer taraftan ilgili hadiste geçen Arapça elhitanan (الختانان) kelimesinden erkeğin sünnetli olduğu ifade edilmekle birlikte kadının sünnetli olmadığı da anlaşılabilir; zira Arapça'da müzekker ve müennesten aynı anda söz edilirken müzekker kalıbı kullanılır, bu dilin kuralıdır. Bilindiđi üzere Arapça'da anne babadan bahsedilirken ebeveyn (أبوین) şeklinde eril ikili ifade kullanılmaktadır. Bu sebeple bu hadisten kadının sünnet olmadığı ihtimal dâhilinde görölmektedir.⁸⁸

İbn Ömer'den nakledildiğine göre; Peygamber Ensardan bir grup kadının yanına gider ve onlara, "Ey ensar kadınları! Sünnet olun, ancak kesmede çirkinleştirmeyin....." der.

Peygamber'in Ümmü Atiyye denilen sünnetçi kadına⁸⁹ "Ya Atiyye! Fazla kesme, çirkinleştirme...."⁹⁰ Bu hadiste geçen Eşmi (أشمي); ...çok az ile yetinme, la tenheki (لا تنهكي); aşırı gitmeme anlamındadır. Bu şekilde yapılan kadın sünnetine ihfad (إخفاض) denir. Bu bağlamda İhfadda kesilen miktar az olmalıdır.⁹¹

Bu hadis, kadın sünnetinin meşru olduğunu göstermekle birlikte onun ne vacip ne de sünnet olduğuna delalet etmemektedir. Peygamberin çok az kesilmesini istemesi de zamanla bu uygulamanın kaldırılabilirdiğine yönelik olması ihtimal dâhilindedir.

Bu hadisler Peygamber zamanında kadınların sünnet olduğunu gösterse dahi bunlar farklı sebeplerden tenkit edilmektedir; ayrıca bunları destekleyen bir ayet de bulunmamaktadır.

Malikiler kadınların sünnet olmasının sünnet (mendub) olduğunu görüşündedirler.⁹²

3. Kadınların sünnet olmasının adet/örfü hasene olduğu görüşüdür.⁹³

Bu görüşte olanlar, Kur'an'da sarıh bir şekilde sünnet uygulamasından bahseden bir ayet olmadığını, Nahl, 16/123 de hükmün -İbrahim Dinine tabi olmanın- sünnet olmada erkekleri kapsadığı, İbrahim'in seksen yaşında sünnet olmasının da bunun ispatı olduğu yönünde kanaat belirtirler.

Hız. Muhammed'in kadınların sünnet olması gerektiğini belirten ne bir emri ne de yasaklayan bir ifadesi de bulunmamakla birlikte rivayet edilenlerden bu uygulamayı hoş karşıladığı anlaşılmaktadır.

Öte yandan Peygamber kızlarının sünnet olduğuna dair sağlıklı bir bilgi bulunmamaktadır. Sünneti savunanlar ise bunun sebebinin erkeklerin sünneti-

nin açıktan, kız çocuklarınınkinin ise perde arkası yapılması olduğunu belirtirler.⁹⁴

Zamanımızda ki fakihlerin ekseriyeti, kadın sünnetinin örf olduğu görüşündedir. Mısır ulemaları kadın sünnetinin hükmünün mustehab olduğu doğrultusunda fetva vermişlerdir. Yani o yapılması güzel olan adab ve ahlak kuralları arasında yer almıştır.⁹⁵

Fakihlerden, kadın sünnetinin örf olduğunu belirtenler onu tamamıyla İslam öncesi bir Afrika âdeti olarak nitelendirirler. Ahmed b. Hanbel ve Hanefi'lerin pekçoğu da bu görüştedir; ancak Hanefi'lerin bazıları onun mekruh olduğunu belirtirler.⁹⁶

Hâkim olan görüş, erkek sünnetinin dini dayanağı olan, peygamberden bu yana yapılan bir uygulama olduğudur. Buna karşılık kadın sünneti ise İslam dini temeli tartışılan ancak haram ya da mekruh olduğu konusunda da bir delil bulunmayan tamamen örfi bir alışkanlık olduğudur.⁹⁷

Kadın sünneti, cahiliye âdeti ya da firavni uygulaması olsa bile bu durum onun meşru bir uygulama olmadığı anlamına gelmez; zira Kur'an geldiğinde var olan bazı uygulamaları tasdik etmiş (mesela hac İslam öncesi hac putlar adına yapıyordu sonra Allah adına olarak devam ettirilmiştir.), bazıları kısmen tasdik etmiş, bazıları tedrici olarak kaldırmış, bazıları ise hemen yasaklamıştır.

Bütün bu tartışmalardan sonra ileri sürülen farklı bir görüş; kadın sünneti yapılmakla, vacip ise görevin yerine getirildiği, sünnet ise sevap kazanılacağıdır. Bu konuda yasaklanan şey, aşırıya kaçılan firavun sünnetidir. Hud Suresi, 11/96-97 "Firavun ve onun kavminin ileri gelenlerine Musa'yı gönderdik, fakat onlar firavunun emrine tabi oldular, firavunun emri ise irşad edici değildi." Burada ki firavun emri içerisinde kadın sünneti dâhil edilmektedir.⁹⁸

Bizim ülkemiz nüfusunun çoğu Hanefi mezhebini benimsediğinden erkekler sünnet edilirken, kızlara sünnet uygulanmamaktadır. Biz de kadınların sünnet olma olayının, örften hareket edilerek daha sonra din ile ilişkilendirildiği kanaatini taşımaktayız.

6. SÜNNET OLMA ZAMANI

Sünnet olma zamanı hakkındaki görüşlerde erkek ve kızlar arasında bir farklılık bulunmamaktadır. Sünnet olma dönemi/yaşı farklı olmakla birlikte ortak kanaat çocukluk dönemidir. Çocukluk dönemi, anne karnına düşüldüğü andan itibaren ergin oluncaya kadar geçen süre olarak değerlendirilir. Bu süre, çocuğun anne karnındaki kaldığı zaman, doğumu, süt emme, süten kesilmesi, oyun çağı, terbiye ve eğitim dönemlerini kapsamaktadır. Farklılık bu süre içerisinde erkek çocukların sünnet olma zamanının belirlenmesindedir.

Bir kısmı hemen doğduktan sonraki ilk yedi gün içerisinde sünnet yapmanın mekruh olduğunu ve sonraki yani 8. gün sünnetin yapılması gerektiği görüşünü benimserler.⁹⁹ -İmam Şafiye göre ise yedinci gün sünnet yapmak sünnettir; zira İbrahim Peygamber oğlu İshak'ı yedinci günde, yine Hz. Muhammed torunları Hasan ve Hüseyin'i yedinci günde sünnet ettirmiştir. Bazı ülkelerde de kızların dokuzuncu gün sünnet ettirilmesi yaygındır, bunların başında Mısır gelmektedir.¹⁰⁰

İmam Malik ve Hanbeli'ye göre sünnet 7 ile 10 yaş arası olması uygun olmaktadır; zira bu yaşlar ergenliğe yaklaşma yaşlarıdır. Ebu Hanife'ye göre ise buluğa kadar olan süre içerisinde yapılmalıdır. Maliki, Hanbeli ve Ebu Hanife 8. gün sünnet yapmanın Yahudi adeti olduğunu dolayısıyla bu zamanlamanın doğru olmadığını belirtirler.¹⁰¹ Bizim kanaatimiz de bunun Yahudilik etkisinde gelişen bir fikir olduğudur.

Sünnet olma zamanı sağlık tehlikesi olma durumlarında ertelenebilir. Böyle bir kişi sünnet olmadan ölürse öylece yıkanır, zira kesilmesi gereken kısım cesede aittir, olduğu gibi kalması gerekir.¹⁰²

Fıkhi açıdan önemli olan sünnetin buluğa ermeden önce yapılmasıdır. Ancak çocuğun psikolojisi açısından uygun zamanın tayini konusunda en uygun olan uzmanların görüşlerine başvurmalıdır.¹⁰³

Sonradan Müslüman olan kişiler kaç yaşında olursa olsun mutlaka sünnet olmalıdırlar; nitekim Hz. İbrahim, sünnet emri geldiğinde seksen yaşında olduğu halde hemen sünnet olmuştur. Hz. Muhammed'in istediği de bu doğrultudadır. " Kim ki Müslüman olur sünnet olsun."¹⁰⁴

Sünnet olma aynı zamanda sağlıkla ilgili bir konu olduğundan tartışmalara din adamlarının yanı sıra uzman doktorlar da katılmaktadırlar.

7. TIBBÎ AÇIDAN KADINLARIN SÜNNET OLMASI

Tabiplerin çoğunluğuna göre kadınların sünnet olması sağlık açısından zararlıdır bu bağlamda uygun değildir.

Kadınların Sünnet olmalarının zararları;

1. Cinsel isteksizliğe yol açar.
2. Cinsel ilişkide acı hissetmeye ve adet zamanları ağrı çekmeye sebep olur.
3. Doğurganlığa zarar verme, hatta bazen kısırlığa yol açabilme riski bulunmaktadır.
4. Ölüme yol açan komplikasyonların gelişmesine sebep olabilir.

5. Doğum esnasında sünnet bölgesi yarılmakta, doğumdan sonra da dikilmektedir. Aynı şey her doğumda tekrarlanmaktadır. Bu durum kadın için tehlike arz etmektedir.
6. İdrar yollarında iltihaplanma ve buna bağlı olarak idrar kaçırmaya sebep olabilir.
7. Deride bozulma, çirkinleşme ve kis oluşumuna yol açabilmekte, bu da ameliyat yapılmasını gerektirmektedir.
8. Kuyruk sokumu ağrısına neden olabilir.
9. Bütün bu sebepler neticesi gelişin bazı psikolojik rahatsızlıklar söz konusudur.¹⁰⁵

Evlendikten sonra kadının acı çekmesi, cinsel isteğinin azalması gibi evlilik açısından zararları olan bu durumlar, erkeklerde de cinsel soğukluğa, tatminsizliğe yol açmaktadır. Bu tür problem yaşayan erkeklerden bazıları uyuşturucu kullanmaya yönelmektedir ki bu da İslam'ın yasakladığı bir durumdur.¹⁰⁶ Aynı zamanda evlilikte cinsel problem yaşanması, boşanma nedenlerinin başta gelenlerinden olduğu bilinen bir gerçektir.

Gerek sünnet operasyonu esnasında, gerekse operasyon sonrası kanamadan ya da mikrop kapmadan dolayı kız çocuklarının ölüm olayları mahkemelere aksetmektedir. Bu arada pek çok vakanın da halk tarafından gizlendiği ve ölüm sebebi olarak uydurma şeyler gösterildiği bilinmektedir; zira mahkemeler tarafından operasyonu yapan ve sebep olanlara hapis cezası verilmektedir.¹⁰⁷ Bu da kadın sünnetinin tehlike boyutunu göstermektedir.

En son 1996 yılında Mısır'da sünnet edilen iki kız çocuğunun ölümü üzerine 261 sayılı kanunla kadın sünneti resmi olarak sağlık kurumlarında yapılması yasaklanmıştır. İlerleyen yıllarda da sürekli olarak bu konuda ki yasaklamada, yapanlara ve yardımcı olanlara verilen cezaları artıracak şekilde bazı düzenlemeler yapılmaktadır. 2008 yılında Mısır'da çıkarılan bir kanunla kızların sünnetini yapan ve aracı olanlara –sağlık gerekçesi gibi zaruri durum dışında üç ay ile iki yıl arasında değişen hapis cezaları ve 1000 ile 5000 cüneyh arası para cezası verilmesi kararlaştırılmıştır. Böylece genel anlamda kadınların sünnet edilmesi Mısır'da yasaklanmıştır. Bunun yanısıra Sudan'da da zararlarına binaen kadın sünnetinin yasaklanması yönünde çalışmalar yapılmaktadır. Günümüzde kadın sünneti pek çok Müslüman ülkede yasal olarak yasaklanmıştır. Bunlar; Suudi Arabistan, Irak, Suriye, Lübnan, Doğu Ürdün, Filistin, Libya, Cezayir, Mağrib/Fas ve Tunustur.¹⁰⁸

Kadın sünneti ile ilgili uluslararası ve yerel düzeyde yapılan konferanslarda, toplantılarda kadın sünneti konusu ele alınarak sağlık açısından zararları, sa-

kıncaları anlatılmış, kadına karşı şiddet olarak değerlendirilmiş; hükümetler/yöneticiler tarafından yasaklanmaları istenmiştir.¹⁰⁹

Biz, sünnet ile kadının cinsel gücünü azaltılarak onun iffetini korumayı savunmanın kadınlara karşı negatif bir ayrımcılık olduğu kanaatini taşımaktayız.

Sayıları az olsa da bazıları kadınların sünnet olmasının faydalı olduğunu savunmuşlardır

Faydasını Savunanlar,

Kadınların sünnet olmasını savunanlar, bu işlemin tıbbi açıdan faydalı olduğunu belirtirler. Bunlara göre, sünnet olmayanlarda akıntı olur, bu akıntı kötü koku yayar. Sünnet, bu akıntıyı önleyerek temizliği sağlar -temizlik ise İslam'da esastır-. Bundan dolayıdır ki sünnetli kadınların rahim kanseri olma oranları sünnetsiz kadınlara göre daha az olduğu belirtilmektedir; nitekim araştırmalar rahim kanserinin Avrupa ülkelerinde daha yaygın olduğunu göstermektedir. Yine bu araştırmalar, sünnetin AIDS hastalığına yakalanma riskini azalttığını göstermektedir; zira Müslüman toplumlarda bu hastalığın yayılma oranı çok düşüktür.¹¹⁰

Çocuk yaşta sünnet olma, kız çocuklarına sakinlik vermekte, fitneye sebep olabilecek olan şehveti azaltmakta, onların ifrat ve tefrit arası olmalarını sağlamakta, hırçın olmalarını önlemekte olduğu görüşleri ileri sürülmektedir. Ayrıca sebebi sünnet değil, başka şeyler olabilir. Mesela Amerika'da sünnetli olmayan kadınların %10'u böyle bir şikayet ile yaşamaktadır. Bu da kadınlardaki cinsel soğukluğun sebebinin sünnet olmadığını göstermektedir.¹¹¹

Sünnet, her şeyden önce dini gerekçesinden dolayı uygulanmakta, faydaları ise daha sonra değerlendirilmektedir.

SONUÇ

Erkeklerin sünnet olması, Yahudi Kutsal Kitaplarına göre zorunlu olup olmazsa olmazlardandır.

Hıristiyan Kutsal Kitaplarında erkeklerin sünnet olması, bir örf olarak görülmüş ve yok hükmündedir. Bu konuda Müslümanlar, Hz. İbrahim'den dolayı Yahudilerde farz görülüp uygulanan erkek sünnetinin daha sonra Hıristiyanlar tarafından kalbi sünnet olarak değerlendirilip kaldırıldığını belirtmektedirler.

Bu konuda İslam'da hâkim olan görüş erkeklerin sünnet olması yönündedir; zira Kur'an'da sünnet olma ile ilgili açık bir ifade yer almamakla birlikte kanaatimizce İbrahim'in 80 yaşında sünnet olması Nahl 16/123 ayetinin -sünnet sorumluluğunun- erkekleri ihtiva ettiğini belirtir niteliktedir. Ayrıca günümüzde erkeklerin sünnet olması, Yahudileri ve Müslümanları diğer inanç sahiplerinden ayırıcı bir fenomen olmuştur.

Kızların sünnet olması konusunda, her üç dinin kutsal kitabında bir açıklama yoktur; ancak bu, başta Müslümanlar olmak üzere çok az da olsa Yahudi ve Hıristiyanlar arasında uygulanmaktadır. Bu uygulama, dini sorumluluk/ ibadet değil, sadece bir örfür. Bunun uygulanış sebebi sosyal, kültürel ve asli kaynağa dayanmayan; ancak din ile irtibatlandırılan faktörlerdir.

Kanaatimizce ihfad şeklinde yapılan sünnete “vahşi bir uygulama” gibi değerlendirmelerde bulunmaktansa fetvaların zaman, mekan ve ihtiyaçlara göre değiştiğini göz önünde bulundurarak, aynı zamanda sağlıkla ilgili bir konu olduğundan -ayette belirttiği üzere “bilmiyorsanız ilim ehline sorunuz”- uzman olan tabiplerin sözlerine kulak vermelidir. Doktorların ekseriyeti sünnet olanlarla olmayanlar arasında karşılaştırma yaparak erkek sünnetinin faydalı, kadın sünnetinin ise sağlıksız ve cinsel açıdan zararlı olduğu sonucuna varmışlardır. Buna göre kızların sünnet olmasının ne evlilik öncesi ne de evlilik sonrası bir faydası bulunmamaktadır; aksine bedensel, psikolojik ve sosyal açıdan zararları olmakta ve bunlar ömür boyu devam edebilmektedir. Bu bağlamda -dini dahi olsa- bir şeyde zarar ve tehlike varsa uygulanmamalıdır. Böylesine zararlı olan bir uygulama Kur’ani esaslar ile uyuşmamaktadır; zira Kur’an insanın zararına olan hiçbir şeyi istememektedir.

Bu konuda Hz. Muhammed’in ne bir emri ne de yasaklaması vardır; hoş karşılayıp karşılamadığı da tam olarak bilinmemektedir. Ne var ki daha sonra bu uygulama bazı Müslüman toplumlarda onun emri gibi dine mal edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Âdem, Mustafa. (مصطفى آدم). فتاوى المرأة المسلمة. Kahire: مؤسسة زاد, 2012/ ١٤٣٣ h.
- Akdemir, Duru Şahyar. “İnsan Hakları İhlali Olarak Kadın Sünneti”. *Ulakbilge*, 5/13 (2017): 13.
- Appleby, R. Scott. *The Ambivalence of The Sacred*. INC. New York: Rowman&Littlefield Publishers, 2000.
- Aşur, Safa Avni Hüseyin. (صفا عوني حسين عاشور), قضايا المرأة المسلمة و الغزى و الفكرى, Master Tezi, الجامعة الإسلامية, Gazze: 2005.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*. c.1. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988.
- Berktaş, Fatmagül. *Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın*. İstanbul: Metris Yayınları 1996.
- Bozkurt, Nebi. “Sünnet”, *İslam Ansiklopedisi*. c. 38. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmalar Merkezi, 2010.
- Browning, W.R.F. “Circumcision”, *Oxford Dictionary of The Bible*. Oxford: Oxford University Press, 1996.
- Buhari. *Sabibi Buhari Muhtasarı Tecridi Sarı Tercemesi*. 5. Baskı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1980.
- Canan, İbrahim. *Kütübi Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*. c. 2. Ankara: Akçağ Basım Yayın ve Pazarlama, 1988.

- Ceyyid, Doktor Yuenes (الدكتور يونس جيد), جريمة ختان الأنثى, <http://www.christian-fam.com>, 22.02.2018'de erişim sağlandı.
- Cohen, Shaye J. D. “ Why aren't Jewish Women Circumcised? “ Gender and History, <https://onlinelibrary.wiley.com>, Vol. 9, No. 3, November 1997.
- Çinpolat, Salih. “Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'da Sünnetin Yeri”. *Kırkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, II/III, 2017.
- El Dakkar, Doktor Tabib Muhammed Nazzar. (الدكتور الطبيب محمد نزار الدقر), الختان بين (موازين الطب و الشريعة), (03.07.2007), khitan <http://www.hurras.org>. 04.5.2018'de erişim sağlandı.
- El Damanhoury, I. “ The Jewish and Christian View on Female”. *African Journal of Urology*, 19/3 (September 2013).
- Ebu Davud. *Süneni Ebi Davud*. 2. Baskı, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Ebi El Hasan, Ali. (علي أبي الحسن), “الختان مكرمة للمرأة”, فتوى كبار علماء الأزهر الشريف حول (علي أبي الحسن), 2. Baskı, Kahire: 2011-1432 h.
- Ebu Gabe, D. Halid Abdu'l Azim. (خالد عبد العظيم أبو غابة)–D. Husni Muhammed Cadu'l Rab. (حسنى محمد جاد الرب), دار جامع البيان في أحكام الختان دراسة مقارنة بين الطب و الدين و القانون, (حسنى محمد جاد الرب) Kahire, 2007/1428 h.
- Ebu Talib, Sufi. (صوفي ابو طالب), موسوعة الزواج و العلاقة الزوجية, (صوفي ابو طالب), Kahire: 2000.
- Ebu Zeyd, Rüşdi Şihateh. (رشدى شحاته ابو زيد), العنفة ضد امرأة و كيفية مواجهته, مكتبة الوفاء, (رشدى شحاته ابو زيد) Kahire: 2011.
- Ebu Davud., *Süneni Ebi Davud*. 2. Baskı, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Family Law Council. *Female Genital Mutilation*. Australia: 1994.
- Fayda, Mustafa. “Muhammed”. *İslam Ansiklopedisi*. c. 30. İstanbul: TDV, 2005.
- Grudem, Wayne. *Hıristiyan İlahiyatı*. Müt: Levent Kınran. İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2005.
- Gürkan, Salime Leyla. “Sünnet”, c. 38. *İslam Ansiklopedisi*. TDV.
- El Hanefi, Abdullah İbn Mahmud İbn Mevdud El Mavsili. (عبد الله بن محمود بن مودود), الإختيار لتعليل المختار “كتاب الكراهية”, (الموصلى الحنفى), İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.
- Hindi, Meryem İbrahim. (مريم ابراهيم هندی), ختان الاناث بين علماء الشريعة و الاطباء, كلية دار العلوم بجامعة القاهرة, Kahire: 2011.
- Hökekleli, Hayati. İslam Ansiklopedisi, “Fıtrat”. c. 13. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmalar Merkezi 1996.
- ختان الأنثى في مصر: القانون يثد و القضاء يوقف التنفيذ, <http://legal-agenda.com/article>, 05.5.2018'de erişim sağlandı.
- مرفوع كويتيا... ختان النساء المباح الممنوع. (16 Kasım 2014), <http://alraimedia.com>, 15.5.2018'de erişim sağlandı.
- İbni Mace. *Süneni İbn Mace*. 2. Baskı, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- İbni Mahmud, Ebu Abdurrahman Cemal ibni Muhammed. (أبو عبد الرحمن جمال بن محمد بن), مكتبة العلم, هدى الرحمن في مشروعية ختان البنات و الصبيان, (محمود), Kahire: 2008/1429
- Kadioğlu, Hakan Hadi-İbrahim Hakkı Aydın-Eyüp Bekiryazıcı. “Dini ve Tıbbi Açından Sünnet”, *AÜİFD*, (Erzurum: 2006), 25.
- Karaman, M. İhsan. “Sosyokültürel Etik ve İslami Perspektiften Kız Çocuklarda ve Kadınlarda Sünnet”, *Anadolu Kliniği ve Tıp Bilimleri Dergisi*, 22/2 (Mayıs 2017).

- Muhammed Ahmed, El Emin El Hacı. (الأمين الحاج محمد احمد), ختان الأنثى واجب كختان الذكر, Kahira: 2008-١٤٤٧ h, دار الصفوة
- El Mahalli, Celaleddin Muhammed İbn Ahmed. (جلال الدين محمد بن أحمد المحلي), تفسير, İstanbul: Salah Bilici Kitabevi Yayınları 1980.
- Mahmud, Abdu'l Halim. (عبد الحليم محمود), فتوى كبار "بيان أقوال الفقهاء في حكم جتان الإناث", Kahire: 1432 - 2011 - ١٤٣٢ h, دار اليسر, Baskı, 2. Baskı, علماء الأزهر الشريف حول ختان الإناث
- Malik b. Enes. *Muwatta*. Trc. Ahmet M. Büyükçınar-Vecdî Akyüz-Ahmet Arpa-Durak Pusmaz-Abdullah Yücel. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.
- m.dw.com.kadın sünnetine -karşı- mücadele, 11.03.2018, 15.06
- Özenç, Berke. "Kadın Sünneti- Etno merkezci Önyargılardan Kültürel Dinamikleri Dikkate Alan Bir Yaklaşım Doğru". *İÜHFİM*, LXIV/2 (İstanbul: 2006).
- Özkan, Aybars- Okur, Mesut- Kaya, Murat- Küçük Âdem. "Keşke Bir Sünnet Harı Ol saydı". *Düzce Tıp Dergisi*, Düzce Ün. Tıp Fak. Çocuk Cerrahisi Anabilim Dalı, Düzce 2013, 15.
- Semek, Abdulaziz Ramazan. (عبد العزيز رمضان سمك), العنف ضد المرأة, Kahire Ün. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahire: 2009.
- Soyer, Senem. "Kadın Sünneti: Kültürel Dayanakları ve Yol Açtığı Sorunlar". *Ekev Akademisi Dergisi*, 60 (Erzurum, Yaz 2014), s. 406, 413.
- The Jewish and Christian View on Female, (19 Eylül 2013), https://www.researchgate.net/publication/20_Aralık_2017'de_erisim_saglandi.
- Thissen, Matthew, *Genealog-Circumcision and Conversion in Early Judaism and Christianity*. Duke University, 2010.
- Tirmizi. *Süneni Tirmizi Tercemesi*. Mütercim; Osman Zeki Mollamehmetoğlu, İstanbul: Yunus Emre Yayınları, ty.
- Yusuf, Suzan Said. (سوزان السعيد يوسف), المرأة في الشريعة اليهودية, Kahire: 2005. *عين الدراسات و البحوث الإنسانية و الإجتماعية*
- Ez-Zib, Sami Avd. (سامي عوض الذيب), حقوق الانسان عند المسلمين والمسيحيين و اليهود, Kuveyt: 1998. *شريكة الربيعان*

NOTLAR

- 1 Bk. Ez-Zib, Sami Avd (سامي عوض الذيب), *شريكة الربيعان*, Kuveyt: 1998), 34; Bk. Hakan Hadi Kadioğlu-İbrahim Hakkı Aydın-Eyüp Bekiryazıcı, "Dini ve Tıbbi açıdan Sünnet", *AÜİFD*, 25, (Erzurum 2006), 9.
- 2 Bk. Fatmagül Berktaş, *Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın*, (İstanbul: Metris Yayınları, 1996), 66; Bk. Matthew Thissen, *Genealog-Circumcision and Conversion in Early Judaism and Christianity*, Duke University, 2010, 9.
- 3 Bk. Kadioğlu-İbrahim Hakkı Aydın-Eyüp Bekiryazıcı, 8.
- 4 Bk. Mustafa Fayda, "Muhammed", *İslam Ansiklopedisi*, c. 30, (İstanbul: TDV, 2005), 409; Bk. Doktor Tabib Muhammed Nazzar El Dakkar (الدكتور الطبيب محمد نزار الدقر), *الختان بين موازين الطب*, Kahire: 2007/١٤٢٨ h, s. 17.
- 5 Bk. D. Halid Abdu'l Azim Ebu Gabe (خالد عبد العظيم أبو غابة)-D. Husni Muhammed Cadu'l Rab (حسنی محمد جاد الرب), *دار النهضة العربية*, جامع البيان في أحكام الختان دراسة مقارنة بين الطب و الدين و القانون. (حسنی محمد جاد الرب) Kahire: 2007/١٤٢٨ h, s. 17.
- 6 Bk. Ebu Gabe (خالد عبد العظيم أبو غابة)-D. Husni Muhammed Cadu'l Rab (حسنی محمد جاد الرب), 19.

- 7 Bk. Ebu Ğabe (حسنی محمد جاد الرب) -D. Husni Muhammed Cadu'l Rab (خالد عبد العظیم أبو غابة), 17, 20; Bk. Suzan Said Yusuf (سوزان السعيد يوسف), (مرأة في الشريعة اليهودية, عین الدراسات و البحوث , المرأة في الشريعة اليهودية, (سوزان السعيد يوسف), Kahire: 2005, 89; Bk. Shaye J. D. Cohen, "Why aren't Jewish Women Circumcised?" *Gender and History*, <https://onlinelibrary.wiley.com>, 9/3, (November 1997), 563.
- 8 Bk. Ebu Ğabe (حسنی محمد جاد الرب) -D. Husni Muhammed Cadu'l Rab (خالد عبد العظیم أبو غابة), 20.
- 9 Bk. Kadioğlu-İbrahim Hakkı Aydın-Eyüp Bekiryazıcı, 4.
- 10 Bk. El-Zib-Sami Avd (سامي عوض الذيب) , 34; Bk. Semek, Abdulaziz Ramazan (عبد العزيز عبد السمك), (العنف ضد المرأة, (رمضان سمك), Kahire Ün. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahire: 2009), 65.
- 11 Bk. Ebu Ğabe (حسنی محمد جاد الرب) -D. Husni Muhammed Cadu'l Rab (خالد عبد العظیم أبو غابة), 20-27; Bk. Salime Leyla Gürkan, "Sünnet", *İslam Ansiklopedisi*, c. 38, TDV, 157.
- 12 أبو عبد الرحمن جمال بن محمد بن (أبو عبد الرحمن جمال بن محمد بن) , هدى الرحمن في مشروعية ختان البنات و الصبيبا (محمود), 118, 118.
- 13 Bk. Family Law Council, Female Genital Mutilation, (Australia: 1994), 9.
- 14 Bk. Doktor Yunus Ceyyid (جريمة ختان الأنثى, الدكتور يونس جيد) <http://www.christian-fam.com>, 22.02.2018.10.42; Bk. Ebu Ğabe (حسنی محمد جاد الرب) -D. Husni Muhammed Cadu'l Rab (خالد عبد العظیم أبو غابة), 18-19, 81-83; Bk. Family Law Council, 13.
- 15 Bk. Meryem İbrahim Hindi, (مریم ابراهيم هندی), كلية دار العلوم , ختان الانثى بين علماء الشريعة و الأطباء, (مریم ابراهيم هندی), بجامعة القاهرة (Kahire: 2011), 12; Bk. R. Scott Appleby, *The Ambivalence of The Sacred*, (New York: 2000), 121.
- 16 Bk. Ebu Ğabe (حسنی محمد جاد الرب) -D. Husni Muhammed Cadu'l Rab (خالد عبد العظیم أبو غابة), 23.
- 17 Bk. Senem Soyer, "Kadın Sünneti: Kültürel Dayanakları ve Yol Açtığı Sorunlar", *Ekev Akademi Dergisi*, 60, (Erzurum, Yaz 2014), 406, 413. BM kadın sünnetini insan hakları ihlali ve vahşet olarak değerlendirmektedir; ancak kürtaji Ezher, Vatikan, Mısır Kilisesi ve hemen hemen bütün dinler tastik etmeyip haram olarak görürken aynı BM onu bir insan hakkı olarak kabul etmektedir. Bu bağlamda BM kararları kendi içerisinde kanaatimizce çelişkili görülmektedir. Bk. m.dw.com.kadın sünnetine -karşı- mücadele, 11.03.2018, 15.06.
- 18 Bk. Berke Özenç, "Kadın Sünneti-Etno merkezci Önyargılardan Kültürel Dinamikleri Dikkate Alan Bir Yaklaşım Doğru", *İÜHFEM*, LXIV/2 (İstanbul: 2006), 157.
- 19 Bk. Berke Özenç, LXIV/2, 148; Bk. Duru Şahyar Akdemir, "İnsan Hakları İhlali Olarak Kadın Sünneti", 5/13, *Ulakbilge*, (2017), 1050.
- 20 Berke Özenç, LXIV/2, 152.
- 21 Bk. Tekvin 17/1-8.
- 22 Bk. Tekvin 17/2.
- 23 Tekvin 21/4.
- 24 Levililer 12/1-3.
- 25 Bk. Salih Çinpolat, "Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da Sünnetin Yeri", *Kırkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, II/III (2017), 116.
- 26 Bk. Çıkış 4/24-26, 12/48.
- 27 Bk. I. Samuel 14/6,17, 36, 31/4; II. Samuel 1/20; Hakimler 14/3, 15/18; Hezekiel 32/21,31, 44/7-9; Tekvin 34/14-17; Geniş bilgi için bk. Thissen, 10.
- 28 Bk. Hakimler 14/3; II. Samuel 1/20; Ayrıca bk. Yusuf (سوزان السعيد يوسف), 89.
- 29 Tekvin 28/1.
- 30 Bk. Tekvin 24/1-4.
- 31 Tekvin 34/14-17; Bk. Çıkış 12/43-48.
- 32 Bk. Tekvin 17/14 ; Ayrıca bk. Sufi Ebu Talib, (صوفي ابو طالب), موسوعة الزواج و العلاقة الزوجية, (صوفي ابو طالب), دار الفتح للإعلام العربي, (Kahire: 2000), 75.
- 33 Yeremya 9/25-26; Bk. 4/4; Bk. Tesniye 30/6.
- 34 Yeremya 6/10.
- 35 Çıkış 6/30.
- 36 Bk. Hakan Hadi Kadioğlu-İbrahim Hakkı Aydın-Eyüp Bekiryazıcı, 6.

- 37 Bk. Salime Leyla Gürkan, 38, 156; Bk. Çinpolat, III, 117.
- 38 Bk. Ez-Zib (سامي عوض الذيب), 48.
- 39 Bk. I. El Damahoury, “The Jewish and Christian View on Female”, *African Journal of Urology*, 19/3 (September 2013), 129.
- 40 Bk. Cohen, 563-564.
- 41 Bk. The Jewish and Christian View on Female, <https://www.researchgate.net/publication>, 20 Aralık 2017.
- 42 Bk. Çinpolat, III, 118.
- 43 Bk. Cohen, 563.
- 44 Bk. Luka 2/21-22.
- 45 Bk. Luka 1/59.
- 46 Bk. Yuhanna 7/21-24.
- 47 Bk. W.R.F. Browning, “Circumcision”, *Oxford Dictionary of The Bible*, (Oxford: Oxford University Press 1996), 70.
- 48 Bk. Resullerin İşleri 11/1-3; Galatyalılara 2/7-9; Koleselilere 4/11.
- 49 Bk. Tekvin 1/17; Romalılara 6/1-11; Koleselilere 2/11-12.
- 50 Bk. Galatyalılara 5/6; Koleselilere 3/11.
- 51 Bk. Romalılara 4/9-10.
- 52 Bk. Galatyalılara 3/23-29; Ayrıca bk. Wayne Grudem, *Hıristiyan İlahiyatı*, Müt: Levent Kınran (İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2005), 403-406.
- 53 Bk. Cohen, 9/3, (November 1997), 567.
- 54 Koleselilere 3/11.
- 55 Koleselilere 2/10-11.
- 56 Bk. Tesniye 10/16, 30/6; 7/51; Romalılara 7/51.
- 57 Bk. Çıkış 6/12, 30.
- 58 Bk. Titusa 1/10.
- 59 Koleselilere 2/11-13.
- 60 Bk. Ebu Ğabe (خالد عبد العظيم أبو غابة)-D. Husni Muhammed Cadu'l Rab (حسنی محمد جاد الرب), 24.
- 61 Bk. Resullerin İşleri 15/1-11.
- 62 Bk. Akdemir, 5/13, (2017), 1051; Bk. Gürkan, c. 38, 157. Mısır'da bizzat kıpti kilisesi tarafından Hıristiyan çocuklarının sünnet olmaları organize edilmektedir. Hıristiyan olan kapıcımız oğlu Minna'yı hemen yakınımızdaki kilise aracılığıyla sünnet ettirmiştir.
- 63 Bakara 2/124.
- 64 Bk. Ez-Zib (سامي عوض الذيب), 43; Bk. Celaleddin Muhammed İbn Ahmed El Mahalli (جلال الدين محمد بن أحمد المحلي), c. 1, İstanbul: Salah Bilici Kitabevi Yayınları, 1980, 18; Bk. Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, c. 1, (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988), 230-232.
- 65 Nahl 16/123.
- 66 Al-i İmran 3/95.
- 67 En'am 6/90.
- 68 Şura 42/13.
- 69 Bk. Ez-Zib (سامي عوض الذيب), 38; Bk. Ebu Ğabe (خالد عبد العظيم أبو غابة)-D. Husni Muhammed Cadu'l Rab (حسنی محمد جاد الرب), 36.
- 70 Bk. Abdullah İbn Mahmud İbn Mevdud El Mavsili El Hanefi (عبد الله بن محمود بن مودود الموصلي) (الحنفي), الإختیار لتعليل المختار ” الكراهية ” كتاب, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980), 167.
- 71 Rum 30/30.
- 72 Mümin(Gafir), 40/64.
- 73 Secde 32/7; Bk. Neml 27/88.
- 74 Bk. Tin 95/4.
- 75 Bk. Süleyman Ateş, c. 2, İstanbul: 1989, 169-170.
- 76 Nisa 4/118-119.
- 77 Bk Ez-Zib, 40-41.

- ⁷⁸ Burada Fıtrat; Tüm enbiya ve şeriatlerin üzerinde ittifak ettikleri uyulması gereken şeylerdir. (Bk. İbrahim Canan, *Kütübi Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, c. 2, (Ankara: Akçağ Basım Yayın ve Pazarlama, 1988), 455; Bk. Hayati Hökelekli, “Fıtrat”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 13 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmalar Merkezi, 1996), 48.
- ⁷⁹ Bk. İbni Mace, *Süneni İbn Mace*, 2. Baskı (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Babul Fıtır”, Hadis No: 292, 293, 294, 295, 107 ; Bk. Tirmizi, *Süneni Tirmizi Tercemesi*, Mütercim; Osman Zeki Mollamehmetoğlu, İstizan ve Adab Babları, c. 4, (İstanbul: Yunus Emre Yayınları, t.y.), Hadis No: 2904, 471.
- ⁸⁰ Bk. Rüşdi Şihateh Ebu Zeyd (رشدی شحاته ابو زيد), *مكتبة الوفاء القانونية, العنف ضد امرأة و كيفية مواجهته*, (رشدی شحاته ابو زيد), (İskenderiyye: 2011), 123; Bk. Semek (عبد العزيز رمضان سمك), 65. Burada sünnet olması gerekenler erkeklerdir, kızlar söz konusu değildir.
- ⁸¹ Bk. Malik b. Enes, *Muwatta*, /Trc. Ahmet M. Büyükçınar-Vecdi Akyüz-Ahmet Arpa-Durak Pusmaz-Abdullah Yücel (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014); *Hicr. Peygamberin Nütelikleri*, 614.
- ⁸² Bk. Buhari, Sahihü Buhari Muhtasarı Tecridi Sarih Tercemesi (Beşinci Baskı), “Ehadisil Enbiya Bahsi”, c. 9 (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1980), Hadis No: 1379, 111.
- ⁸³ Bk. Ebu Ğabe (حسنی محمد جاد الرب)-D. Husni Muhammed Cadu'l Rab (خالد عبد العظيم أبو غابة), 32-34; Bk. Ed Dakkar; Bk. Aybars Özkan-Mesut Okur-Murat Kaya-Adem Küçük, “Keşke Bir Sünnet Hapı Olsaydı”, *Düzce Tıp Dergisi*, 15 (Düzce: Düzce Ün. Tıp Fak. Çocuk Cerrahisi Anabilim Dalı, 2013), 56-57.
- ⁸⁴ Bk. El Emin El Hacı Muhammed Ahmed (الأمين الحاج محمد احمد), *دار ختان الأنثى واجب كختان الذكر*, (الأمين الحاج محمد احمد), Kahira: 2008-١٤٤٧ h., 20.
- ⁸⁵ Bk. Ebu Zeyd (رشدی شحاته ابو زيد), s. 150.
- ⁸⁶ Bu hadiste Rum Suresi 30. ayet ile benzerlik kurularak fıtrattan kastın, hükmi sünnet ya da yol anlamında din olduğudur.
- ⁸⁷ İbn Mace, “Babul Gusl”, Hadis No: 608, 199; bk. Hadis No: 611, 200; Bk. Buhari, c. 1, “Kitabul Gusl”, 203 ; Bk. Tirmizi, “Taharet Babları”, c. 1, Hadis No: 108, 109, s. 95-96.
- ⁸⁸ Bk. Ebu Ğabe (حسنی محمد جاد الرب)-D. Husni Muhammed Cadu'l Rab (خالد عبد العظيم أبو غابة), 93.
- ⁸⁹ Ümmü Atiyye, asıl adı Nuseybedir. O, yaşadığı dönemde cerrahi müdahalede bulunan ve tedavi tekniklerini bilen kadınlardan biri idi. (Bk. Buhari, c. 8, 320).
- ⁹⁰ Ebu Davud, *Süneni Ebi Davud*, 2. Baskı, c. 5, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), Hitan Babı, Hadis No: 5271, 421.
- ⁹¹ Bk. Mustafa Adem (مصطفى آدم), *موسسة داد , فتاوى المرأة المسلمة*, Kahire, 2012/ ١٤٣٣ h., 107.
- ⁹² Bk. Nebi Bozkurt, “Sünnet”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 38 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmalar Merkezi, 2010), 158.
- ⁹³ Bk. Canan, c. 2, 456.
- ⁹⁴ Bk. Canan, c. 2, 457.
- ⁹⁵ Bk. Adem (مصطفى آدم), 107.
- ⁹⁶ Bk. Ebu Zeyd (رشدی شحاته ابو زيد), 136-141.
- ⁹⁷ Bk. Ez-Zib (سامي عوض الزيب), 68.
- ⁹⁸ Bk. Muhammed Ahmed (الأمين الحاج محمد احمد), 33.
- ⁹⁹ Bk. Ebu Zeyd (رشدی شحاته ابو زيد), 122; Bk. Abdu'l Halim Mahmud, (عبد الحليم محمود), *بيان “ (عبد الحليم محمود) 2. فتوى كبار علماء الأزهر الشريف حول ختان الإناث ” أقوال الفقهاء في حكم ختان الإناث*, Dar al-Yağmur, Kahire: 1432 - 2011 - ١٤٣٢ h., 38.
- ¹⁰⁰ Bk. Hindi (مريم ابراهيم هندی), 121; Bk. Adem (مصطفى آدم), 107.
- ¹⁰¹ Bk. Canan, c. 2, 456. Yahudi kutsal kitabında 8. Gün sünnet edilmesi gerektiğini “Yahudilik'te Sünnet” konusu içerisinde daha önce belirtmiştik.
- ¹⁰² Bk. İbni Mahmud (أبو عبد الرحمن جمال بن محمد بن محمود), 116. Buna karşılık ölen kişinin saç ve tırnakları kesilebilmektedir; zira saç ve tırnak ölümden sonra bir süre daha canlılıklarını korumaktadırlar.
- ¹⁰³ Bk. Ebu Zeyd (رشدی شحاته ابو زيد), 127.
- ¹⁰⁴ Bk. Canan, c. 2, 455.

- ¹⁰⁵ Bk. Ebu Ğabe (حسنی محمد جاد الرب)-D. Husni Muhammed Cadu'l Rab (خالد عبد العظیم أبو غابة), 60-72; Bk. Soyer, 60, 408-41; Bk. M. İhsan Karaman, "Sosyokültürel Etik ve İslami Perspektiften Kız Çocuklarda ve Kadınlarda Sünnet", *Anadolu Kliniği ve Tıp Bilimleri Dergisi*, c. 22/2, (Mayıs 2017), 126-127; Bk. Family Law Council, Female Genital Mutilation (Australia: 1994), 13.
- ¹⁰⁶ Bu konuda uzman doktorların görüşleri geniş bir şekilde anlatılmaktadır. Bk. Hindi (مریم ابراحیم), 53-54; Bk. Ez-Zib (سامی عوض الذیب), 48; Bkz. Ebu Zeyd (رشدی شحاته اب زيد), 145; Bk. Semek (عبد العزيز رمضان سمك), 113.
- ¹⁰⁷ Bk. Ebu Ğabe (حسنی محمد جاد الرب) و القضاء یوقف التنفیذ. <http://legal-agenda.com/article> ختان الأنثاء في مصر: القانون یشدد و القضاء یوقف التنفیذ.
- ¹⁰⁸ Bk. Ebu Ğabe (حسنی محمد جاد الرب), 4; Bk. Ebu Ğabe (حسنی محمد جاد الرب) و القضاء یوقف التنفیذ. <http://legal-agenda.com/article>; Bk. Hindi (مریم ابراحیم هندی), 47. <http://alraimedia.com>; Bk. Hindi (مریم ابراحیم هندی), 47.
- ¹⁰⁹ Bk. R. Scott Appleby, 250; Bk. Safa Avni Hüseyin Aşur (صفا عونی حسین عاشور), *Gazze: 2005*, 157. *الجامعة الإسلامية*, Mastır Tezi, *المسلمة و الغزی و الفكري*.
- ¹¹⁰ Bk. Hindi (مریم ابراحیم هندی), 54,127; Bk. El Dakkar (الدكتور الطیب محمد نزار الدقر); Bk. Ali Ebi El Hasan (أبو عبد الرحمن جمال بن محمد بن محمود), 48-50; Bk. Ebu Ğabe (حسنی محمد جاد الرب)-D. Husni Muhammed Cadu'l Rab (خالد عبد العظیم أبو غابة), 44-47.
- ¹¹¹ Bk. Hindi (مریم ابراحیم هندی), 87.